

EBÛ HANÎFE HAKKINDA İKİ İDDİA/İTHAM: MÛRCİÎLİK VE HALKU'L-KUR'ÂN

Fatih TOK*

Two claims/accusations about Abû Hanîfah: Murcia and the creation of the Qur'an

This article examines two accusations about Abû Hanîfah. Some dissidents of Abû Hanîfah claims that he belong to Murcia sect and he accepts "the creation of the Qur'an". This article firstly researches to reasons of the two accusations and secondly analysed Abû Hanîfah's original ideas in terms of these issues. As a result of this study, I demonstrate that Abû Hanîfah actually belong to tradition of "ahl-u as-sunnah" and the founder of this school in aspects both İslamic law (fikh) and Islamic theology especially faiths (akaid).

Key Words: Abû Hanîfah, Murcia, the creation of the Qur'an

Giriş

Hicrî birinci asrın son yarısında Kûfe'de dünyaya gelen Numan b. Sabit (80–150 h.), yaşadığı asrın siyasî, sosyal ve kültürel karmaşası içerisinde önce ticarete sonra ilme yöneldi. Küçük yaşta hıfzını tamamlayan Numan, asrının önde gelen âlimlerinden İmam Şa'bî'nin yönlendirmesiyle ilmî çalışmalara ağırlık verdi. Önceleri Kelâm ilmine yöneldi ve bu alanda zirveye çıktı. Birçok din ve mezhep mensubuyla Kelâmî tartışmalar yapmak için farklı bölgelere seyahatler yaptı. Yaşadığı Kûfe şehrinde de, farklı düşünce ve inanç mensuplarıyla şiddetli tartışmalara girdi. Zaman geçtikçe, seleflerinin içine dalmaktan kaçındıkları Kelâmı bırakıp, "Ebû Hanîfe" künyesi ile meşhur olduğu fıkha yöneldi. Sünnetin ve ashabın yolundan ayrılmamaya hassasiyet gösteren Ebû Hanîfe, bu alanda da zirveye çıkıp, müctehid yetiştiren bir müctehid konumuna erişti.

Ebû Hanîfe yaşadığı asrın siyasî arenasında, Emevî devletinin yıkılışına Abbâsî devletinin ise kuruluşuna şahit oldu. Bu devletlerin halife ve yöneticileriyle müs-

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi

pet menfi çeşitli münasebetleri oldu. Onun siyasî tavrı, toplum üzerindeki geniş nüfuzundan dolayı siyasî erk tarafından dikkate alınmaktaydı. İlmî otoritesini ve nüfuzunu kendi lehlerine kullanmak isteyen idarecilere, kendisine teklif edilen devlet görevlerini kabul etmeyerek müsaade etmedi.¹

Emevî yöneticilerinin Arap ırkçılığına kayan tutumları, Ehl-i Beyt'e ve kendisinin de dâhil olduğu mevâliye karşı takip ettikleri politikalar Ebû Hanîfe'nin genelde muhalif kanatta yer almasına sebep oldu. Özellikle zulme uğradığını gördüğü Ehl-i Beyt mensuplarının düzenlediği isyanlara, fikri ve maddî destekte bulundu.² Onun bu tutumu iktidarları rahatsız ettiği için, bazen fetva vermekten men edilmesine bazen de hapsedilip işkence görmesine yol açtı.

Fetihlerin İslam bünyesine kattığı Arap olmayan unsurların, kendi kültürlerinden getirmiş oldukları birikimler, bir yandan yeni düşünce kapıları açarken bir yandan da birçok problemin doğmasına sebep oldu. Ebû Hanîfe, farklı kökenli millet ve dinlere mensup insanların yaşadığı Kûfe şehrinde müslümanların, günlük hayatta karşılaştıkları problemlere fetva almak için başvurdukları bir otoriteydi. Onun sorunlara getirdiği çözümler ve makul yaklaşımları, insanların onun etrafında kümelenmesini sağlamıştı. Bu da, ona haset eden ve fikirlerinden rahatsız olan muhalefetin oluşmasının sebeplerinden biri oldu.

İslam dünyası geçirdiği siyasî buhranlar sonucu çeşitli fırkalara ayrılmıştı. Bu fırkaların önder ve taraftarları, kendi düşüncelerinin doğruluğunu ispatlamak, kendi imam ve fırkalarının faziletlerini, diğerlerinin ise reziletlerini ortaya koymak için Kur'ân, Sünnet ve sahabe hayatından deliller getirmeye, bazen bu kaynaklarda istediklerini bulamayanlar da "rivayet ihdas etmeye" başladılar. İmam Azam bu faaliyetlerin en yoğun olduğu bir dönem ve bölgede yaşamaktaydı.³ İlmî kudreti ile asrının dinî otoritelerinden biri olan Ebû Hanîfe'nin çevresindeki bu cereyanlar, onun rivayetlere karşı biraz daha temkinli hareket etmesine sebep oldu. İsnad ve tedvin hareketlerinin yeni yeni başladığı bu dönemde o, rivayetleri kendi koyduğu kıstaslarla değerlendirmekteydi. Kendisine ulaşan bazı rivayetleri (haberi vâhidleri), Kur'ân ile mütevatir ve meşhur sünneti referans kabul ederek değerlendirmeye tabi tutuyor ve bunlardan bir kısmını reddediyordu. Onun bu yaklaşımı, mutaassıp ve hasetçi muhalifleri tarafından yoğun bir şekilde eleştirilmesine yol açan hususlardan biri oldu.

Yaşanan kaotik ortamda bir kısım mutaassıp tâbileri de, onu müdafaa etmek amacıyla bazı rivayetler ileri sürüyorlardı. Onunla ilgili, Ebû Hanîfe'nin kendi kıstaslarından dahi geçemeyecek olan, isminin ve kavminin geçtiği hadis rivayetleri ihdas ediliyor, hatta onun Tevrat'ta müjdelendiği dile getiriliyordu. Bu rivayetler, onu karalamak isteyen siyasî ve dinî muhaliflerinin ağır tenkitlerine verilen bir

1 Hatip el-Bağdadi, *Tarihu Medineti's-Selam*, Thk. Beşşar Avvar Maruf, Daru'l-Mağribi'l-İslamî, c. XV, Beyrut 2001, s. 448-450; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, Çev: Osman Keskioglu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 45-7.

2 Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 53-4.

3 Ahmet Yücel, *Hadis Tarih ve Usûlü*, İFAV Yayınları, İstanbul 2010, s. 72.

tepkinin sonucu oldu. Muhalifleri onu zındıklık, sünneti bozmak, bid'at çıkarmak, sapmış olmak, hatta küfre düşmekle itham ediyorlardı. İthamlarında kullandıkları iki de nispet kavramı vardı: Ebû Hanîfe “Mürciî” ve “Cehmî” idi.⁴ Ebû Hanîfe'nin Mürciî olarak nitelenmesi, özellikle iman ve amel konusundaki yaklaşımı sebebiyledir. Cehmî sıfatı ise, Kur'ân'ın yaratılmışlığı fikrini ilk savunanlardan biri olan Cehm b. Safvan'a nispetle veriliyordu. Ebû Hanîfe'nin tıpkı Cehm gibi “Kur'ân mahlûktur” fikrini savunduğu dile getirilerek, sapmış olduğuna vurgu yapılıyordu.

Biz de bu araştırmamızda bu son iki iddiayı (mürciilik ve halku'l-Kur'ân meselesi) ele alıp inceleyeceğiz. Öncelikle bu kavramları tahlil etmeye, ardından Ebû Hanîfe'nin bu ithamlara maruz kalmasının sebeplerini ortaya koymaya çalışacağız. Bu sebepleri Ebû Hanîfe'nin görüşleri⁵ ışığında değerlendirdikten sonra, kendi kanaatlerimizi ifade ederek araştırmamızı tamamlayacağız.

I. MÜRÇİİLİK

1. Mürcie ve Esasları

İslam tarihinde Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra ortaya çıkan fitne, siyasî ayrışmalara neden olmuştur. Hz. Ali hilafeti esnasında meydana gelen Cemel savaşı ile Hz. Ali ve Muaviye arasında cereyan eden Sıffin savaşı ve sonuçları ise, bu ayrılıkları daha da derinleştirmiştir. Her siyasî grubun kendi hareketini ve konumunu dinî açıdan temellendirmeye çalışması sonucu, itikadî farklılıklar da ortaya çıkmıştır. Savaşan her iki taraf da Müslüman olduğu için, kim haklı kim haksız, ölen ve öldürenlerin imanı ve ahiretteki durumlarının ne olacağı gibi konular tartışılmıştır. Bu dönemde her fırka kendi siyasî duruşunu temellendirdiği farklı iman, amel ve büyük günah değerlendirmeleri yapmıştır. Bu tartışma ortamında ortaya çıkan fırkalardan biri de Mürcie'dir.

Mürcie kelimesi lügatte iki anlama gelmektedir. Mürcie, “geriye bırakmak, er-telemek veya geciktirmek” ile “beklenti içinde olmak ve ümit etmek” anlamlarına gelen “recâ” kelimesinin ismi fâil kalıbındandır.⁶ Dilciler her iki kökten gelmiş olabileceğini söylemekle beraber, ircâ şeklinde if'al babından geldiğinde, birinci anlamının değişmediğini fakat ümit vermek anlamına ise gelmediğini ifade etmişlerdir.⁷

4 Hatip el-Bağdadi, *a.g.e.*, s. 510-528.

5 Bu çalışmamızda Yusuf Şevki Yavuz'un tercümesi ile birlikte yayınladığı İmam Azam'ın Beş Eser'i'ni esas alacağız. Beş Eser'in nispetiyle ilgili, daha sonradan eklemelerin olduğu iddiasıyla bazı tereddütler izhar edilmiştir. O dönemde henüz tartışılmadığı için Ebû Hanîfe'nin görüş beyan edemeyeceği bazı konu ve kavramlar dile getirilmiştir. Bu konulardan bir kısmı aslında onun zamanında da gündeme gelmiş fakat şiddetli tartışmalar yaşanmamıştır. Ayrıca ondan bize kadar gelen, üzerine şerhler yazılan ve neredeyse tevatür derecesine ulaşan haberler çerçevesinde düşündüğümüzde Beş Eser'in bize yeterince ışık tutacağını söyleyebiliriz.

6 Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzur, *Lisanu'l-Arap*, Daru'l-Maarif, Thk. Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Ahmed, Haşim Muhammed eş-Şazeli, c. III, Mısır tarihsiz, s. 1604-5; İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hamid Abdulkadir, Muhammed Ali en-Neccar, *Mu'cemu'l-Vasit*, Tahran trs, c. I, s. 333.

7 Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yay. Ankara 2002, s. 28; Sönmez Kutlu, *Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları*, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002/I, s. 168; Sönmez Kutlu, “Mürcie” DİA, TDV Yay. İstanbul 2006, XXXII, s. 41.

İrcâ ve Mürcie kavramlarının mezhepler tarihçileri tarafından ortaya konulan farklı istilâhî tanımları vardır. Bu kavramların daha iyi anlaşılabilmesi için tanımlardan bir kısmını naklediyoruz:

1- Mürcie; “Ali b. Ebû Talip’le onun yanında ve karşısında yer alanların Allah nezdindeki durumu hakkında hüküm vermeyip işi Allah’a havale eden kimselerdir.”⁸

2- İrcâ; “Amelleri imandan veya inançtan sonraya bırakmaktır.”⁹

3- İrcâ; “Büyük günah işleyenlerle ilgili kararı, dilediği şekilde hükmetmesi için, Allah’a bırakmak, onların cennetlik veya cehennemlik olduğuna hükmetmemektir.”¹⁰

4- Mürcie; “Küfürle birlikte taatın fayda vermediği gibi, imanla birlikte günahın da zarar vermeyeceği fikrini iddia edenlerdir.”¹¹

5- İrcâ; Hz. Ali’yi (hilafet sıralamasında) birinci sıradan dördüncü sıraya bırakmak demektir.”¹²

Mürcie ile ilgili verilen tanımlardan birincisi bu fırkanın öncülerinin siyasi tavrını, ikinci ve üçüncüsü fırkanın itikadî yönünü yansıtmaktadır. Dördüncü tanım iman-amel ilişkisine bakışlarını ifade ederken, sonuncusu ise sahabeyle ilgili fazilet sıralamasında Şia’nın yaklaşımını reddeden bir görüş ortaya koymaktadır.

Yukarda verilen tanımlar, Mürcie hakkında oluşan farklı algıların bir ifadesidir. Ehli Sünnet’in Mürcie algısında ise övülen ve zemmedilen Mürcie şeklinde ikili bir taksim ortaya çıkmıştır.¹³ Övülen Mürcie ile Hammâd ve Ebû Hanîfe geleneğinin itikadî esaslarını taşıyanlar kastedilmiştir. Zemmedilen Mürcie ile ise, iman-amel ayırımında aşırı bir noktaya kayıp, dördüncü tanımda olduğu gibi, “küfürle beraber itaatın fayda vermemesi gibi, imanla beraber günahın da zarar vermeyeceğini”¹⁴ iddia ederek amelin ihmal edilmesine yol açan gruplar anlaşılmalıdır. Zemmedilen Mürcie gruplarının temsilcilerinden Yunus b. Avn’a¹⁵ göre, mü’min, ameli ve taatı sayesinde değil ancak ihlâsı (imanı) ve muhabbeti ile cennete girecektir. Salih b. Ömer,¹⁶ “namaz dahi bir ibadet değildir, ibadet sadece imandan ibarettir” demiştir.¹⁷

8 Kutlu, *a.g.e.* s. 33–4; Kutlu, *a.g.m.* s. 172.

9 Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, Litera Yayıncılık, Çev: Mustafa Öz, İstanbul 2011, s. 129; Kutlu, *a.g.e.* s. 33.

10 Şehristânî, *a.g.e.* s. 129; Kutlu, *a.g.m.* s. 180,188. “Diğerleri ise Allahın emrine ertelenmişlerdir..” (Tevbe 9/106) ayetini hüccet kabul etmişlerdir.

11 Bu tanım, Mürcie kavramının, “ümit vermek” anlamına gelen “recâ” kelimesinden türediği ve günahkâr mü’minlere masiyetlerinin imanlarına zarar vermeyeceğini söyleyerek, ümit verenlerce dile getirilmiştir. Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, Çev: Sıbğatullah Kaya, Çelik Yayınevi, Adana 2011, s. 141; Kutlu, *a.g.e.* s. 32; Şehristânî, *a.g.e.* s. 129; Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, Kitap Dünyası yay. İstanbul 2000, s. 51.

12 Şehristânî, *a.g.e.* s. 129; Gölcük, *a.g.e.* s. 51; Kutlu, *a.g.e.* s. 31.

13 Maturîdî, *a.g.e.* s. 497-501.

14 Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 138.

15 Mürcie bazı görüş farklılıkları dolayısıyla öncülerine nispetle, Yunusiyye, Ubeydiyye, Gassaniyye, Sevbaniyye, Tümeniyye, Salihyye gibi bazı alt kollara ayrılmıştır. Yunus da Mürcie’nin kollarından olan Yunusiyye’nin nispet edildiği Yunus b. Avn en-Nümejrî’dir. Şehristânî, *a.g.e.* s. 129-133.

16 Mürcie’nin kollarından olan Salihyye’nin nispet edildiği Salih b. Ömer es-Salihî’dir. Aynı zamanda Kaderîdir. Şehristânî, *a.g.e.* s. 132.

17 Kâmil Çakın, *Buhari’nin Mürcie İle İman Konusunda Tartışması*, AÜİF Dergisi, c. XXXII, 1992, s. 187; Kutlu, *a.g.m.*

Bu Mürciilerin fikirleri dolayısıyla, amelin ihmal edilmesi ve mü'mine hiçbir fayda ve zararının olmayacağını kabul etme düşüncesi, Mürcie için “alem” olmuştur.¹⁸

Mürcie'nin ilk nüvelerini, Hz. Osman, Hz. Ali ve Muaviye dönemlerindeki siyasî olaylara kardeş kanı dökmek için katılmayan İbn Ömer gibi “tarafsızlar” grubunun siyasî tavırının oluşturduğunu söyleyebiliriz. Onlar, bu savaşlara katılanların uhrevî durumlarını ahirete ircâ (tehir) edip büyük günah işleseler dahi küfre girmediklerini söylemişlerdir.¹⁹ Hz. Osman, Hz. Ali ve Muaviye hakkındaki hükmü ircâ eden –cennetlik veya cehennemlik olduğuna dair hükmü Allah'a bırakan- Mürcie fırkasının fikirlerini oluşum süreci devam etmiştir. Çünkü hükmü ircâ etmek, meselenin çözümü için yeterli olmamıştır. Müslüman kardeşlerine karşı savaşarak onları öldüren ve böylece büyük günah işlemiş olan kimselerin, ahiretteki kadar dünyadaki durumları da önem arz etmekteydi. Bu noktada, itikadî görüş ve tavırları belirleyen husus, iman-amel tanımları ve büyük günaha olan yaklaşımlar olmuştur.

Sahabe dönemi olaylarından sonra büyük günah meselesinde İslam mezhepleri arasında farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Hariciler, tahkim olayını öne sürüp ve “Hüküm ancak Allah'ındır”²⁰ ayetini sloganlaştırarak, kendileri dışında kalan herkesi tekfir ettiler. Onların bu tavırlarına karşı Mürcie ise büyük günah işleyenleri bu dünyada “âsi bir müslüman” kabul edip iman dairesinden çıkarmazken, ahiretteki durumlarını ise, “Allah'ın şirk dışındaki her günahı bağışlayabileceğini”²¹ ifade etmiş ve Allah'ın dilemesine ertelemişlerdir. Allah dilerse bağışlar, dilerse kebîre işleyen kulunun günahını lütfu sayesinde işlediği sevaplara denkleştirir ve onları kebîreye kefâret kılar,²² dilerse de azap eder. Ancak onlar, günahları kadar cehennemde kaldıktan sonra cennete girerler. Mürcie'nin Yunusiyye kolu, büyük günah işlemiş de olsa mü'minin asla cehenneme girmeyeceğini söyleyerek farklı bir tutum ortaya koymuştur. Mürciiler ve Hariciler dışında Mu'tezile mensupları ise, büyük günah işleyenin hükmünü tövbe edinceye veya ölünceye kadar ertele-yen, yani bir bakıma ircâ eden²³ ve onları tövbe öncesinde el-menzile beyne'l-men-ziletayn²⁴ makamında gören bir anlayış ortaya koymuşlardır.

s. 200; Şehristânî, *a.g.e.* s. 130.

18 ‘Ehli Sünnet Akaidi’ yazarı Pezdevî de Mürcie’yi tanımlarken, “Mürcie mezhebinin aslı, Allah mü'minlerden her hangi birine ateşle azap etmez, masiyet imanla birlikte zarar vermez. Küfür de taatla birlikte yarar sağlamaz, şeklinde ifade edilebilir.” demiştir. İmam Ebû'l-Yusr Muhammed Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, Tercüme ve Notlar: Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1994, s. 362.

19 Kutlu, *a.g.e.* s. 52; Kutlu, *a.g.m.* s.175.

20 Yusuf, 12/40, 67; Maide, 5/47; Mü'min, 40/20; Tin, 95/8 vb. ayetler onların haklılıklarını ifade etmek için dile getirdikleri ayetlerdir.

21 “Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını (günahları) dilediğine bağışlar. Allah'a ortak koşan kimsede büyük bir günah (ile) iftira etmiştir.” Nisa, 4/48, 116. gibi ayetleri delil getirmişlerdir.

22 Ebû Mansur el-Mâturidî, *Kitabü't-Tevhid Tercümesi*, Çev: Bekir Topaloğlu, İSAM Yayınları, Ankara 2005, s. 499.

23 Maturidî, “Mu'tezile, kebîre işleyenin fiilinin gerçek konumunu bilemeyeşinden onu işleyeni mü'min veya kâfir diye isimlendirme hükmünü ertelemişlerdir. Ebû Hanîfe ve onun görüşünü benimseyenler ise, mürtekib-i kebîreye Allah'ın nasıl bir muamelede bulunacağını bilememişlerdir ki, bu ancak nakil yoluyla tespit edilebilir. Ehl-i Sünnet'in bu konu da Mu'tezile'ye göre daha makul bir mazereti vardır.” sözünü Mu'tezile'nin de farklı bir açıdan ircâda bulunduğunu ifade etmiştir. Mâturidî, *a.g.e.*, s. 499.

24 Büyük günah işleyen kimsenin ne mü'min ne de kafir olduğu, ikisinin arasında bir yerde bulunduğu ve tevbe

Bu açıdan Mürcie, İslam toplumunu tehdit eden ve kendileri dışındaki herkesi tekfir eden başta Haricî zihniyetine, ikinci olarak Emevî-Haşimî çekişmesine, Emevîlerin Haricîlere ve kendilerine beyat etmeyen kimselere karşı oldukça acımasız davranışlarına, mevaliyi ikinci sınıf vatandaş olarak gören ekonomik ve siyasi politikalarına ve Arapçılığa karşı bir tepki olarak doğmuş, 60/679 ile 75/694 tarihleri arasında teşekkül etmiş uzlaşmacı, birlik ve barış taraftarı siyasî bir fırkadır.²⁵ Bu fırka, zaman içerisinde akidevi görüşlerini de ortaya koymuş ve itikadî bir mezhep olarak görülmeye başlanmıştır.

İtikad alanında Mürcie'ye asıl rengini veren en önemli unsur, onların iman tanımı ve iman-amel konusundaki yaklaşımları olmuştur. Mürcie'den bu konuda birçok farklı iman tanımları gelmiştir.²⁶ Bunları üç kategoride toplamak mümkündür:

- İman, kalp ile gerçekleşen marifettir veya tasdiktir. Dil ile ikrar ve azalarla yapılan ameller iman değildir.²⁷
- İman, dil ile ikrar kalp ile tasdiktir.²⁸
- İman, sadece dil ile ikrardır. Bu tanıma göre münafıklar da gerçek mü'min sayılır.²⁹

Mürcie'nin iman tanımlarında da görüldüğü gibi onlar ameli imana dâhil etmemişlerdir. Ayrıca imanın salih amellerle artmayacağını, salih amelleri terk etmek veya günah işlemekle de azalmayacağını dile getirmişlerdir.³⁰ Bu yüzden bir müslüman, büyük bir günah işlese dahi yine gerçekten mü'mindir. Onun imanında herhangi bir azalma olmamıştır.

Mürcie hakkında şunu da ifade etmek gerekir ki, onlar ortak bir siyasî ve itikadî görüş etrafında birleşmiş bir grup değillerdir.³¹ Herhangi bir konuda aynı düşünce, duygu ve davranışa sahip bir mezhep olarak İslam tarihindeki yerlerini almadan diğer gruplar içerisinde eriyip gitmişlerdir. Mürcie ismini devam ettirenler ise, ameli ihmal edip "günahın müslümana asla zarar vermeyeceğini" söyleyen gruplar olmuştur. Bu araştırmamızda Mürcie'nin tarihî süreci de dikkate alarak Ebû Hanîfe'nin Mürcii olduğu iddiasını değerlendireceğiz.

etmediği takdirde ceहनemlik olacağı fakat cezasının kafirlerden daha hafif olacağı anlamına gelmektedir. Osman Aydın, *Akılci Din Söylemi, Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolu*, Hititkitap Yayınevi, Ankara 2010, s. 42.

25 Kutlu, *a.g.m.* s. 179; Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hareketlerinin Şekillendirdiği Kelâm Meseleleri*, Doktor Tezi, Ankara 1988, s. 254-5.

26 Eş'ari, Mürcie'yi farklı iman tanımlarından yola çıkarak oniki gruba ayırıyor. Ebû'l-Hasan el-Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri, Makâlâtü'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Musallin*, Çev: Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, Kabalcı Yay. İstanbul 2005, s. 137-144.

27 Eş'ari, *a.g.e.* s. 137-8; Kutlu, *a.g.m.* s. 191.

28 Bu iman tanımı, Ebû Hanîfe'nin iman tanımı ile benzer olduğu için Ebû Hanîfe de, Kûfe'li Fakih mürcii, Ehli Sünnet Mürciesi'nden denilerek, Mürcii sınıfı içinde zikredilmiştir. Bununla ilgili değerlendirmeyi bölüm sonunda yapacağız. Eş'ari, *a.g.e.* s. 142; Kutlu, *a.g.m.* s. 191; Kutlu, "Mürcie" DİA, XXXII, s. 43.

29 Eş'ari, *a.g.e.* s. 144; Kutlu, *a.g.m.* s. 191.

30 Kutlu, *a.g.m.* s. 192.

31 Eş'ari, *a.g.e.* s. 137-144; Kutlu, *a.g.m.* s. 195-7.

2- Ebû Hanîfe'nin Mürciiliği

Ebû Hanîfe'nin Mürcie'nin ilk mensuplarından ve onların görüşlerinin temsilcilerinden olduğu, eserlerinin de Mürcie'nin görüşlerini yansıttığı³² veya Mürciiliğin en hafif şeklinin³³ onda bulunduğu gibi bazı iddiaların hangi sebeplerle ortaya çıktığını maddeler halinde ortaya koyacağız. Bu iddiaları Ebû Hanîfe'nin kendi ifadelerinden yola çıkarak değerlendirerek onun Mürcie karşısındaki duruşunu tespit etmeye çalışacağız. Konuyu kendi kanaatlerimizi ifade ederek tamamlayacağız.

2.1- İman amel konusundaki görüşleri. Ebû Hanîfe'nin iman ile iman-amel ilişkisi hakkındaki görüşleri, Mürcie'nin bir kısmının bu konudaki yaklaşımı ile aynıdır. Bu benzerliği Ebû Hanîfe'nin kendi görüşlerini verdiğimizde daha iyi görebiliriz.

Ebû Hanîfe imanı tanımlarken;

“İman; lisan ile ikrar, kalp ile tasdiktir. Sadece ikrar iman olmaz. Çünkü sadece ikrar iman olsaydı, bütün münafıkların mü'min olmaları gerekirdi. Keza sadece tasdik de iman olmaz. Eğer sadece tasdik iman olsaydı, bütün kitap ehlinin mü'min olması gerekirdi. Hâlbuki Allah; ‘Allah şahitlik eder ki, münafıklar yalancılardır’³⁴ ve ‘Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler Peygamberi oğullarını tanır gibi tanurlar.’³⁵ buyurmaktadır.”³⁶ demiştir ki, bu Mürcie'nin daha önce verdiğimiz iman tanımlarından ikincisi ile benzerdir.

Ayrıca Mürcie'nin çoğunluğu iman ile ameli birbirinden ayırıp imanda artma ve eksilmenin söz konusu olamayacağını³⁷ dile getirmiştir. Bu konuda Ebû Hanîfe de aynı görüştedir:

“İman artmaz ve eksilmez. Çünkü imanun artması ancak küfrün azalmasıyla; eksilmesi de küfrün artmasıyla tasavvur olunabilir. Bir şahsın aynı durumda mü'min ve kâfir olması nasıl mümkün olur? Mü'min gerçekten iman eden, kâfir de gerçekten inkâr eden kimsedir. İmanda şüphe olmaz. Zira Yüce Allah ‘Onlar gerçekten mü'minlerdir.’³⁸ ve ‘Onlar gerçekten kâfirlerdir.’³⁹ buyurmaktadır. Hz. Muhammed'in ümmetinden âsi olan kimselerin hepsi gerçekten mü'min olup, kâfir değillerdir.”⁴⁰

32 Akbulut, a.g.e. s. 222. Sönmez Kutlu, makalesinde Mürciî edebiyatını sayarken Ebû Hanîfe'nin Beş Eseri'ni de, “Mürcie'nin temel görüşleri ve onların savunulmasından ibaret olduğu için, bu eserlerin Mürcie'nin edebiyatı arasında sayılması mümkündür” diyerek dördüncü sırada zikrediyor. Kutlu, a.g.m. s. 203. Aynı şekilde Eş'ari de Ebû Hanîfe'yi Mürcie fırkalarının dokuzuncusu içinde zikretmektedir. Eş'ari, a.g.e. s. 142.

33 Muhammed b. Abdurrahman el-Humeyyis, *Ebû Hanîfe'nin İtikat Esasları*, Çev: Ahmet İyibildiren, Mustafa Öztürk, Guraba Yay. İstanbul 2010, s. 166.

34 Münafikun, 63/1.

35 Bakara, 2/146.

36 Ebû Hanîfe, *el-Vasıyye*, s. 65; Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı Ekber*, s. 56.

37 Sadece Hüseyin b. Muhammed en-Neccar, imanın artacağını fakat azalmayacağını ifade etmiştir. Eş'ari, a.g.e. s. 139-140; Kutlu, a.g.m. s. 192.

38 Enfal, 8/4.

39 Nisa, 4/151.

40 Ebû Hanîfe, *el-Vasıyye*, s. 65.

“Amel imandan ayrı, iman da amelden ayrı şeylerdir. Mü'minin birçok zaman bazı amellerden muaf tutulması bunun delilidir. Bu muaflık halinde mü'minden imanın gittiği söylenemez. Âdet gören bir kadın, namazdan muaftır. Fakat ondan imanın kaldırıldığını yahut imanın terk edilmesinin emredildiğini söylemek caiz değildir...”⁴¹

Sahabe döneminden itibaren Müslümanlar arasında cereyan eden olaylara yaklaşım tarzı ve ortaya konulan iman, amel ve büyük günah tanımlamaları çeşitli siyasî ve itikadî fırkaların oluşmasına sebep olmuştur. Ebû Hanîfe'nin zikredilen konulardaki görüşlerinin bu fırkalardan Mürcie'nin çoğunluğunun yaklaşımları ile benzerlik arz etmesi, onun Mürcie mezhebine mensup, hatta mezhebin Kûfe'deki temsilcilerinden ve eserlerinin de Mürcie edebiyatının önemli eserlerinden olduğu iddiasına sebep olmuştur.⁴²

2.2- Büyük günah meselesine yaklaşımı. Ebû Hanîfe'nin ashap arasında geçen olaylara dâhil olanların ve büyük günah işleyen müslümanların kâfir mi, mü'min mi, cennetlik mi yoksa cehennemlik mi oldukları konusunda herhangi bir hüküm vermeyip onu ahiret gününe, Allah'a ırcâ etmesi de onun Mürciî olarak nitelendirilmesinin sebeplerinden biri olmuştur. O, bu konuda, Osman el-Bettî (v.143/760)'ye yazdığı risalesinde şöyle demiştir:

“Bil ki; benim görüşüm şudur: Kible ehli mü'mindir. Onları terk ettikleri herhangi bir farizadan dolayı imandan çıkmış kabul etmem. İmanla birlikte bütün farizaları işlemekle Allah'a itaat eden kimse bize göre cennet ehlidir, imanı ve ameli terk eden kimse ise, kâfir ve cehennemlidir. İmanı bulunduğu halde, farizaların bazısını terk eden kimse, günahkâr mü'mindir. Onun azap görmesi yahut affedilmesi Allah'ın dilemesini bağlıdır. Eğer Allah ona azap ederse, günah işlediğinden dolayı azap eder, günahını, mağfiret buyurursa affeder. Ben Hz. Peygamber'in ashabı arasında önceden geçen ihtilaflar için, “Allah en iyisini bilir” diyorum. Kible ehli için senin de bundan başka düşündüğünü zannetmem.”⁴³

Ebû Hanîfe'nin kible ehli ve Peygamberin ashabı için yaptığı bu değerlendirme, Mürcie'nin ilk mensuplarının tavırlarıyla ve verdiğimiz istilâhî tanımların üçüncüsüyle paralellik arz ettiği için o da Mürciî nitelemesine maruz kalmıştır. Ancak Ebû Hanîfe'nin Peygamberin ashabı ve sonraki dönemlerde müslümanlar arasındaki siyasî olaylardaki siyasî tavrı, Mürcie'nin öncülerinde gördüğümüz “tarafsızlık” değildir. O, Hz. Ali ile muhalifleri arasındaki olaylarda Hz Ali'yi hak sahibi, onunla mücadele edenleri de âsi olarak görmektedir.⁴⁴ Kendi döneminde isyan eden Ehli Beyt mensuplarını da maddî ve manevî olarak desteklemiş ve taraf olmuştur.⁴⁵ Onun Mürciî olarak nitelenmesi, siyasî duruşundan ziyade mücadeleden her iki tarafının imanı ve ahiretteki durumu hakkında yaptığı değerlendirmelerden dolaydır.

41 Ebû Hanîfe, *el-Vasıyye*, s. 66.

42 Kutlu, *a.g.e.* s. 7-18.

43 Ebû Hanîfe, *Osman el-Bettî'ye Risale*, s. 62.

44 Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 187-8.

45 Cem Zorlu, *Âlim ve Muhalif*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 178-270.

2.3- Gassan el-Kuffî'nin Ebû Hanîfe'yi Mürcie'ye nispet etmesi. Mürcie'nin Gassaniyye kolunu, Gassan el-Kûfî'nin takipçileri oluşturmaktaydı. Gassan da, imanın Allah ve Resulünü bilmek, Allah'ın indirdiklerini ve Hz. Peygamber'in getirdiklerini mücmel ve tafsilatlı olarak ikrar etmek olduğunu söylerdi. Ayrıca iman artmaz ve eksilmez derdi. Şehristânî, Gassan'ın, kendi mezhebine benzer düşünceler naklederek Ebû Hanîfe'yi Mürcie'ye nispet ettiğini bunun ise yalan olduğunu belirtmektedir.⁴⁶

Ebû Hanîfe ile Gassan'ın iman anlayışı arasında kısmen farklılıklar bulunmasına rağmen o, Ebû Hanîfe'nin güçlü nüfuzundan istifade etmek için onu Mürcie'ye nispet etmiştir. İmanın tanımını Ebû Hanîfe kalp ile tasdik dil ile ikrar şeklinde yaparken, Gassan ise kalp ile marifet dil ile ikrar olduğunu söylemiştir. İmanın artıp artmayacağı noktasında ise Ebû Hanîfe ile aynı görüşü dile getirmiştir.

Ayrıca Gassaniyye'nin daha çok Kûfe civarında yayıldığı, bu sebeple de kendilerine Kûfe Mürciesi, Irak Mürciesi veya Hâlis Mürcie dendiği ifade edilmiştir. Buradan hareketle, "Ebû Hanîfe ve onun öncülüğünü yaptığı Rey Taraftarları'nı da bunlardan saymak mümkündür"⁴⁷ denilerek o da, bu Mürcie gruplarına nispet edilmiştir.

2.4- Mu'tezile, Hariciler ve Şia'nın muhaliflerini Mürciî olmakla itham etmesi. Mu'tezile'ye kader⁴⁸ ve büyük günah meselesinde⁴⁹ muhalefet edenler Mu'tezile tarafından Mürciî olarak nitelendirilmiştir. Hariciler'den Vaîdiyye⁵⁰ muhaliflerine, Şia ise Hz. Ali'yi hilafette, dolayısıyla fazilet sıralamasında dördüncü sıraya bırakanlara aynı nitelemeye bulunmuştur.⁵¹ Bu nitelermelerin de Ebû Hanîfe'nin Mürciî olmakla itham edilmesinin sebeplerinden biri olması mümkündür.

2.5- Hocası Hammâd'ın Mürciî olmakla itham edilmesi. Ebû Hanîfe'nin Mürciî olarak, hatta Mürcie'nin temsilcisi olarak anılmasında, aynı ithama maruz kalan Hammâd b. Ebî Süleyman'ın talebesi ve onun halefi olmasının da payı olmuştur. "Büyük günah işleyenin cezalandırılacağını, fakat İslam ümmeti olmaktan çıkarılmayacağını söylemesi, dört halifenin fazilet sırasını tarihi sıralarına göre kabullenmesi Hammâd'a ve talebesi Ebû Hanîfe'ye muhaliflerince Mürciî damgasının vurulmasına sebep olmuştur." diyen Mehmet Özgü Aras, "Hammâd'ın gö-

46 Şehristânî, *a.g.e.* s. 130; Abdulkahir el-Bağdadî ise, aynı yaklaşımla Gassan'ın yalan söylediğini iddia etmiştir. Ayrıca onun imanın artacağına fakat eksilmeyeceğine inandığını ifade etmiştir. Abdulkahir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Notlarla Çev: Ethem Ruhi Fiğlalı, TDV Yayınları, Ankara 2001, s. 149.

47 Kutlu, *a.g.m.* s. 200.

48 Şehristânî, Mu'tezile'nin kader konusunda kedisine muhalif olanları Mürciî olarak adlandırdığını ifade ediyor. Şehristânî, *a.g.e.* s. 130-1.

49 Mu'tezile, büyük günah işleyenin tövbe etmeden ölürse ebedi cehennemde kalacağını söyler. Bu yüzden, büyük günah işleyenin (bir miktar azap göreceğini kabul etseler de) ateşte ebedi kalmayacağını, sonunda Allah'ın affına uğrayarak rahmetine dâhil olacağını söyleyenleri Mürciî olarak isimlendirmiştir. Bu isimlendirmeden Ebû Hanîfe de nasibini almıştır. Maturîdî, *a.g.e.* 498; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 141-2.

50 Vaîdiyye, Haricilere katılıp büyük günah işleyen kimsenin kâfir olduğunu, cehennemde sonsuza dek kalacağını ileri süren kimselerdir. Şehristânî, *a.g.e.* s. 109, 131. Hariciler, büyük günah işleyenlerin Ahiret'te cezalandırıp cezalandırılmayacağı konusunda bir hüküm vermedikleri için özellikle ilk dönem Mürciesini Şüpheçiler (Şükkâk) olarak da isimlendirmiştir. Kutlu, *a.g.m.* s. 172.

51 Şehristânî, *a.g.e.* s. 129.

rüşleri Ehl-i Sünnet'in görüşüdür.” diyerek Mürcie'nin Kûfe'deki temsilcisi olarak görülen Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd'ın itikadî görüşleri hakkındaki kanaatini açıklamaktadır.⁵² Hammâd hakkındaki Mürciilik iddiası onun en gözde talebesi Ebû Hanîfe'ye de nispet edilmiştir.

Zikrettiğimiz hususlardan özellikle ilk ikisi Ebû Hanîfe'nin Mürciî olarak nitelenmesinin temel gerekçelerini oluşturmuştur. Bu iki hususu diğerleri ile birlikte değerlendirip konuyu açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

3- Değerlendirme

Günümüzde fikirleriyle yaşamaya devam eden İmam Azam ve hocası Hammâd gibi güçlü şahsiyetlerin mensubu kabul edilen bir mezhebin tarihî süreçte hayatini devam ettirmesi beklenirdi. Fakat Ebû Hanîfe ve hocası Hammâd'ın bugün Mürcie mezhebine mensup olarak anılmadıklarını görüyoruz. Bu durum, Mürcie'nin makbul sayılan görüşlerinin, Ehli Sünnet gibi mezhep kimlik ve kişiliği kazanmış gruplar içerisinde eriyip gitmiş olmasından dolayıdır. Mürcie, belli esaslar çerçevesinde bir mezhep olarak teşekkül etmekten öte, benzer bazı görüşlere sahip fakat homojen bir topluluk da olamayan insanların nitelendirildiği bir sıfat olarak görünmektedir.⁵³

Ebû Hanîfe'nin ameli imandan geri bıraktığı hatta ameli ihmal ettiği faraziyesi, onun Mürciî olarak nitelendirilmesinin en başta gelen sebeplerinden bir olmuştur. İbadet ve muamelat konusunda fetvalar veren⁵⁴ ve ömrünün büyük bir kısmını bu uğurda harcayan, ibadete olan düşkünlüğü efsaneleşen⁵⁵ müctehid bir fakih için bu, ağır ve haksız bir itham olsa gerektir. Ebû Hanîfe, “*Mürcie'nin dediği gibi, iyiliklerimiz makbul, kötülüklerimiz de affedilmiştir, demeyiz.*”⁵⁶ diyerek hem bu iddiaları hem de Mürciî ithamını reddetmektedir. Şehristânî de bu konuda; “Yemin ederim ki Ebû Hanîfe ve mensupları için Mürcietü's-Sünne (Ehli Sünnet Mürciesi) deniliyordu. Makalat sahiplerinden birçoğu da onu Mürcie arasında saymıştır. Bu, büyük ihtimalle onun imanı kalp ile tasdik, artmaz ve eksilmez diye kabul etmesinden ve bunu duyanların, ameli imandan sonraya bırakıyor şeklinde zannetmelerinden kaynaklanmış olabilir. Amellerin hükmünü fıkıh açısından ortaya koymaya çalışan bir kimse, nasıl olur da amelin terki konusunda fetva verir?”⁵⁷ diyerek bu suçlamaların gerçeklerle bağdaşmayan temelsiz iddialar olduğunu ifade etmiş-

52 Mehmet Özgü Aras, *Ebû Hanîfe'nin Hocası Hammâd ve Fıkhi Görüşleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 110.

53 Siyasi olarak bir birlikliklerinin olmadığını, üç farklı siyasi tavır ortaya koyduklarını görüyoruz. Mürcie'nin siyasi görüş ve tavırları hakkında geniş bilgi için bk. Kutlu, *a.g.m.* s. 195-7; Eş'ari de onların imanın mahiyeti konusunda oniki farklı fırkaya ayrıldığından bahsetmiştir. Bk. Eş'ari, *a.g.e.* s. 137-144.

54 Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 142.

55 İbn-i Hacer el-Heytemî, *Mevahibü'r-Rahmân Fi Menâkıbi'l-İmam Ebi Hanîfete'n-Nu'man- İmam Ebû Hanîfe (r.a)*, Mütercim: Manastırlı İsmail Hakkı, Misvak Neşriyat, İstanbul 2009, s. 168-173. Bu konuda İmam Azam'ın ihtiyacı olmadığı halde onu yüceltmek için, “kırk yıl boyunca yatısı abdestiyle sabah namazını kıldığı, geceleri uyumadığı, Ramazan ayında altmış hatim yaptığı” gibi insan takatini aşacak bazı rivayetler de zikredilmiştir. Fakat diğer açıdan, bütün bu rivayetler abartılı da olsa, onun ibadet ve amele olan düşkünlüğünü göstermektedir.

56 Ebû Hanîfe, *Fıkıh-ı Ekber*, s. 55.

57 Şehristânî, *a.g.e.* s. 130.

tir. Ayrıca, Ebû Hanîfe'nin ilk dönemlerde Mürcîî, Cehmî ve bid'at sahibi kimse-lerin arkasında namaz kılınamayacağı görüşünde olduğunu bildiren rivayetleri⁵⁸ dikkate aldığımızda, ona yapılan Mürcîî nitelemesinin yersiz olduğunu görürüz.

Ebû Hanîfe'nin kible ehlinden büyük günah işleyenleri gerçek mümin kabul edip haklarındaki hükmü ahirete ırcâ etmesinden dolayı Mürcîî olarak nitelenme-si konusunda ihtiyatlı olmak gerekir. Çünkü kişilerin ve mezheplerin görüşlerini kesin çizgilerle birbirinden ayırmak mümkün olmamaktadır. Bu açıdan onun gö-rüşlerinin başka kişi ve gruplarla benzer olması mümkündür. Bu benzerlik onun Mürcie'nin bir kolu olduğu anlamına gelmemeli. Ebû Hanîfe'nin bu konudaki tav-rı, kendisine Mürcîî diyemeyeceğimiz Hz. Ali'in yaklaşımını örnek almasından dolayıdır. O, Hz. Ali'nin müslümanlardan çarpışan her iki tarafı da mümin olarak isimlendirdiğinin kendisine ulaştığını söylemektedir.⁵⁹

Mu'tezile ve Haricîler kendilerine muhalif olanları, Şia'nın Hz. Ali'yi hilafette dolayısıyla da fazilet sıralamasında dördüncü sıraya bırakanları Mürcîî olmakla itham etmesi ve Gassan'ın da Ebû Hanîfe'yi kendi Mürcie fırkasına nispet etmesi, onun Mürcîî olmasını gerektirecek sebepler olamaz. Bu konuda kendi görüş ve değerlendirmeleri varken, başkalarının nispetlerini dikkate almamız bizi yanlış sonuçlara götürebilir.

Ebû Hanîfe'nin Mürcîî olarak nitelenmesi, Hanefî geleneği mensuplarınca farklı muhaliflerince ise daha farklı değerlendirilmiştir. Onu karalamak amacıyla bu ithamı dile getirenler, zikredilen sebeplerden özellikle Ebû Hanîfe'nin ameli ihmal ettiğini vurgulayarak, günahın mü'mine zarar vermeyeceğini söyleyen ve bu konuda aşırı giderek her şey mübah anlayışına kayan Mürcie grupları ile onu bir tutmak istemişlerdir. Hanefî geleneği mensupları ise, Mürcie ile Ebû Hanîfe'nin örtüşen görüşlerini dikkate alarak onu, Ehl-i Sünnet Mürciesi, Hâlis Mürcie, Fakih Mürciesi gibi Mürcie'nin makbul bir koluna mensup olarak takdim etmişlerdir.⁶⁰

Mürcîî nitelmesini değerlendirirken Ebû Hanîfe'nin kendi görüşlerini de göz önünde bulundurmamak gerekir. Onun Mürcie konusundaki görüşlerine Basralı fa-kih Osman el-Bettî'ye gönderdiği risalesinde rastlıyoruz. Mürcie ithamına karşı-lık; ***“Zikrettiğin Mürcie meselesine gelince: Bid'at ehli hak ve doğruyu söyleyen kimseleri bu isimle isimlendirirse, hakkı söyleyenlerin bunda ne günahı vardır? Oysaki böyle isimlendirilenler, adl ve sünnet ehli kimselerdir. Mürcie ismini de ancak onlara düşman olan kimseler vermiştir.”***⁶¹ dediğini ve kendini Mürcie'den

58 Hatip el-Bağdadî, *a.g.e.* s. 517; Muhammed Kasım Abduh el-Hârisî, *Muhaddisler Nazarında İmam Ebû Hanîfe*, Çev: Ahmet Yücel, İbrahim Tüfekçi, c. I, Misvak Neşriyat, İstanbul 2004, s. 302.

59 Ebû Hanîfe, *Osman el-Bettî'ye Risale*, s. 62.

60 Humeyyis, *a.g.e.* s. 164; Şehristânî, *a.g.e.* s. 130.

61 Ebû Hanîfe, *Osman el-Bettî'ye Risale*, s. 63. Burada yeri gelmişken şunu da ifade edelim: Yaşar Nuri Öztürk, İmam Azam'ın kendisinin Mürcie felsefesine bağlı olduğunu inkâr etmediğini, hatta ilkeli ve mert tutumuna uygun olarak Mürcie'yi açıkça savduğunu iddia etmiştir. Fakat daha sonra Ebû Hanîfe'yi, kendisine göre üç gruba ayırdığı Mürcie'nin hangi koluna mensup olabileceği konusunda ise net bir cevap vermenin zor olduğunu ifade etmiştir. Yaşar Nuri Öztürk, *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmam Azam Ebû Hanîfe*, Yeni Boyut, İstanbul 2010, s. 409-411. Ebû Hanîfe'nin, ***“Mürcie'nin dediği gibi, iyiliklerimiz makbul, kötülüklerimiz de affedilmiştir, demeyiz. (Fıkh-ı Ekber, s. 55)”*** sözüne ve yukarıda tercümesini verdiğimiz Osman el-Bettî'ye verdiği cevaba

uzak tuttuğunu görüyoruz. O, bu risalesinde kendi akaid sistemini Ehli Sünnet ve'l-Adalet, kısaca Ehli Sünnet olarak isimlendirmiştir. Bizim yapmamız gereken, kendisini Mürcie isminden uzak tutan İmam Azam'ı kendi özgünlüğü içinde anmak ve anlamaktır. İmam Azam'ın kendi sözlerini şahit tutarak onu, "Ehli Sünnet" geleneği üzere kabul etmek isabetli olur kanaatindeyiz.

Mürcie ile Ehli Sünnet'in ortaya koyduğu itikadî esaslar büyük oranda benzerlik arz etmektedir. Bu benzerlik bazı araştırmacıların Mürcie'yi Sünnîlerin öncüsü olarak nitelendirmelerine sebep olmuştur.⁶² Halbuki İmam Azam başta olmak üzere Ehli Sünnet âlimleri Mürcie'nin sadece övülen görüşlerini onaylamışlardır. Zemmedilen görüşlerini ise tenkit etmişlerdir. Bununla birlikte Mürcie'nin makbul addedilen görüşleri genel itibarıyla Ehli Sünnet içinde yaşamıştır. Aşırı fikirleri ise (amelin ihmaline yol açan görüşleri gibi), Ehli Sünnet içinde kendine yer bulamamıştır. Bu görüş sahipleri Ehli Sünnet mezhepler tarihçileri tarafından mezimum Mürcie olarak adlandırılmışlar.⁶³ Ehli Sünnet âlimleri genel olarak Mürcie ile zemmedilen Mürcie'yi kastetmişlerdir.

Ebû Hanîfe, fikhî konularda olduğu gibi incelediğimiz hususlarda da görüş beyan ederken belli bir usûl takip etmiştir. Onun usûlü, her ne kadar sadece ibadet ve muamelat alanında zikredilse de, bize göre bu usûl, itikad-amel ayrımı olmadan dinin bütün alanlarında takip ettiği bir usûldür. Çünkü o, hem fikhî hem de itikadî konulardaki tahriçlerinde bu usûlüne bağlı kalmıştır. Ebû Hanîfe'nin usûlünü kendi ifadesiyle aktarıyoruz:

"Ben evvelâ Allah'ın kitabında olanı alırım. Onda bulamazsam Peygamberin sünnetinden alırım. Allah'ın kitabında ve Peygamberin sünnetinde bulamazsam o zaman ahabın sözlerini alırım. (Eğer ashop ihtilaf etmişse) onlardan dilediğimin sözünü alır dilediğimi bırakırım, onların sözünden başkasının sözüne bakmam. Fakat iş İbrahim en-Nehaî, eş-Şa'bî, İbn Sirin, el-Hasan el-Basrî, Atâ, Said b. el-Müseyyib –daha başka adamlar saydı- bunlara geldi mi, bunlar ictihad yapmış kimselerdir, onlar nasıl ictihad ettilerse ben de onlar gibi ictihad ederim."⁶⁴

Ebû Hanîfe'den gelen bu bilgiler bize göstermektedir ki, Ebû Hanîfe dini bir bütün olarak anlama çabasında, fıkhîta olduğu gibi kelâmı da, Kur'an ve sünneti kendisine temel referanslar olarak almaktadır. Bu iki ana kaynak yanında sahabe kavlini de kendisi için bağlayıcı kabul edip onların yolundan ayrılmamıştır. İtikadî görüşlerinde kendisini takipçisi sayacağımız bir zümre varsa, o da sahabelerdir. Kur'an,

rağmen, Öztürk'ün böyle bir ifade kullanması, Ebû Hanîfe'nin Basralı Fakih'e yazdığı risaledeki sözlerinin yanlış çevrilmesinden kaynaklanmaktadır. Öztürk ibareyi; "Mürcie mezhebinden söz ediyorsun. Adaletle söz söyleyen bir topluluğun günahı ne ki, onları, bid'at ehlinin yakıştırdığı bir isimle anıyoruz?! Adalet ve sünnet ehli topluluk esas onlardır." şeklinde tercüme ederek İmam Azam'ın Mürciiliği kabul ettiği ve onları övdüğünü söylemektedir. Öztürk, a.g.e. s. 409.

62 W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev: Ethem Ruhi Fırlalı, Umran Yay. Ankara 1981, s. 158.

63 Maturidi, a.g.e. s. 497-501.

64 Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbaru Ebi Hanife ve Ashabihi*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut trs, s. 10; Hatip el-Bağdadî, a.g.e. s. 504; Ebû Hanîfe'nin bu usûlüyle ilgili açıklamalar için bk. Ebû Zehra, *Ebû Hanife*, s. 264.

sünnet ve sahabe dışında herhangi bir kişi veya grubu kendisi için bağlayıcı görmemiştir. Bu üç esas dışında, eğer ihtiyaç duymuşsa kendi ictihadına başvurmuştur.

Fıkıhta kendi adıyla anılan mezhebin öncüsü bir müctehid olarak gördüğü-müz Ebû Hanîfe'yi, aynı şekilde kendi dinî bilgi anlayışı çerçevesinde ifade ettiği görüşlerini dikkate alarak, itikadî bir mezhebin de öncüsü olarak kabul edebiliriz.⁶⁵ O fıkıhta olduğu gibi kelâm da müctehiddir ve Kur'ân, sünnet ve sahabe kavli dışında kendi tahrirleri ile akaidini belirlemiştir. Bugün tamamen kendi görüşlerinden oluşmayan Hanefî fıkhı, nasıl ki onun özgünlüğüne⁶⁶ ve kendi ismiyle anılmasına engel teşkil etmemişse, akaid alanında da bazı görüşlerinin Mürcie gibi bir başka grup ve kişilerle aynı olması, onun bu alanda da rey sahibi bir müctehid olmasına engel değildir. İtikadî görüşleri de tıpkı fikhî görüşleri gibidir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Ebû Hanîfe itikadî konularda Ehli Sünnet fikirlerine öncülük yapan ve eser ortaya koyan bir âlimdir. Kanaatimizce makul olan, İmam Azam'ı kabullenmediği Mürcie'ye nispet etmek yerine, bir müctehid olarak öncüsü kabul ettiğimiz Ehli Sünnet geleneğine nispet etmektir.

II. HALKU'L-KUR'ÂN

1. Halku'l-Kur'ân Meselesi ve Konuya Yaklaşımlar

İslam düşünce tarihindeki önemli tartışma konularından biri de, Kur'ân'ın mahiyeti üzerinde cereyan eden "Halku'l-Kur'ân" meselesidir. Sonuçlarını dikkate aldığımızda müslümanlar için sıkıntılı bir sürece neden olan bu konu, Hicrî birinci asrın sonlarında gündeme gelmiş ve bir asırdan fazla bir zaman müslümanların gündemini meşgul etmiştir.

Vahiy döneminde müslümanlar Kur'ân'a, "Kelâmullah" diyerek iman ederken Müşrikler ise onu, "beşer sözü" olarak niteleyip inkâr etmişlerdir. Fakat ne müşrikler Kur'ân'ın mahlûk olup olmaması ile ilgili bir iddiada bulunmuşlar ne de Müslümanlar arasında böyle bir tartışma gündeme gelmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de geçmeyen halku'l-Kur'ân kavramına, erken dönem hadis rivayetlerinde de rastlamıyoruz. Ancak konu tartışılmaya başlandıktan sonra, "Kur'ân Allah kelâmıdır, mahlûk değildir" gibi bazı rivayetler Peygamberimize nispet edilmiştir.⁶⁷

65 Onun itikadî görüşlerini benimseyenlerin, fıkıhta olduğu gibi Hanefî değil de Maturidî olarak kendilerini nitelendirmeleri hakkında birkaç sebep zikredilebilir: Birincisi ilk dönemler zirve noktasına ulaştığı kelâmı bırakıp fıkıh alanına kendisini adanması, hatta sonraları oğlu Hammâd'ı men ettiği gibi kelâmî konularda tartışmaktan uzak durması. İkincisi, itikad alanında bize onun görüşlerini aktaran eserler, fıkıhla ilgili bize gelen görüşlerini aktaran eserler kadar tafsilatlı ve sistematik olmaması. Üçüncü olarak da, akaid alanındaki bu görüşlerin, Maturidî tarafından geliştirilerek sistemli bir hale getirilmesini zikredilebiliriz.

66 Şah Veliyyullah Dihlevî, "Ebû Hanîfe, İbrahim en-Nehaî'nin ve akranı âlimlerin görüşlerine son derece bağlıydı; bazı istisnalar hariç onların görüşleri dışına çıkmazdı... Bu az istisnalarda dahi, Kûfe fukahasının kâil olduğu görüşler dışına çıkmamıştır." diyerek Ebû Hanîfe'yi müctehid imamlıktan, bir mukallit konumuna indirmektedir. Dihlevî, *Hüccetullahî'l-Balîğa, İslam Düşünce Rehberi*, Ter: Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, c. I, İstanbul 1994, s. 534. Ebû Zehra, Ebû Hanîfe kitabında bu tenkitlere cevap verirken Ebû Hanîfe fıkhı ile İbrahim en-Nehaî fıkhı arasındaki farkları ortaya koyup Ebû Hanîfe'nin özgünlüğüne vurgu yapmaktadır. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 252-8.

67 Yûsuf Şevki Yavuz, *Halku'l-Kur'ân*, DİA, XV, TDV Yay. İstanbul 2007, s. 371.

Halku'l-Kur'an meselesinden ilk olarak Ca'd b. Dirhem (v.118),⁶⁸ sonra da ondan etkilenmiş olan Cehm b. Safvan (v.128)⁶⁹ bahsetmiştir. Ebû Hanîfe ve talebelerinin asrında ortaya çıkan Kur'an'ın yaratılmışlığı meselesi⁷⁰ daha sonra belli bir süre gündemdeki sıcaklığını kaybetmiştir. Meselenin tartışılmasına, o dönemin ilmî otoritesi olan âlimlerin şiddetli karşı çıkışları⁷¹ ve devlet idaresinin bu görüşü savunulara karşı idam dâhil⁷² sert bir şekilde müdahale etmesi engel olmuştur. Bu fikir henüz yeni ortaya çıktığı için arkasında onu savunacak güçlü bir mekanizma da yoktu. Kur'an'ın mahlûk olduğu fikri daha sonraları Bîşr b. Gıyas el-Merisî (v.218/833) tarafından tekrar gündeme getirilmiş fakat o da bu yüzden takibata uğramış ve bir süre gizlenmek durumunda kalmıştır.⁷³

İlme, özellikle de felsefi ilimlere ilgi duyan ve "daru'l-hikme"yi kurup felsefi kitapları Arapça'ya tercüme ettiren Abbasî halifesi Me'mun (198-218 h.)'nun 212/827 yılında bu fikri benimsediğini ilan etmesiyle birlikte halku'l-Kur'an meselesi, devletin resmî ideolojisi haline dönüştü.⁷⁴ Me'mun son dönemlerinde ise, kadıların ve âlimlerin bu konuda imtihana/mihneye tabi tutulmasını istemiştir. Böylece İslam tarihinde "mihne"⁷⁵ olarak anılan süreç başlamış oldu. Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul etmeyen kadıların kadılık ehliyetleri iptal edilirken, âlimlerin ise fetva vermeleri yasaklandı. Bu süreç, Mu'tasım (218-227 h.) ve Vâsık (227-232 h.) dönemlerinde aynı şekilde devam etti. Onlar da bu fikri kabul etmeleri için kadınlara ve âlimlere baskı yapıp işkence uyguladılar. Ahmed b. Hanbel gibi kimi

68 Ca'd bu fikirlerinin yayılması sonucu ilhad ve zındıklık iddiasıyla idam edilmiştir. Abdu'l-Fettah Ebû Gudde, *Halk-ı Kur'an Meselesi, Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Tadil Kitaplarına Tesiri*, Çev: Mücteba Uğur, A.Ü.İ.F. Dergisi, c. 20, Ankara 1975, s. 307.

69 Ebû Gudde, *a.g.m.* s. 307; Yavuz, *Halku'l-Kur'an*, DİA, XV, s. 371; Osman Aydın, *Akılci Din Söylemi, Farklı yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Hititkitap Yayınevi, Ankara 2010, s. 304; Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 179.

70 Hatip el-Bağdadî, *a.g.e.* s. 518. Halku'l-Kur'an konusunun ilk defa Ebû Hanife tarafından dile getirildiğine dair rivayetler de zikredilmiştir. Ragıp el-İsfahani, bu meseleyi ilk defa Kûfe'de Beyân b.Sem'an'ın "Kur'an mahlûk mudur, değil midir?" sorusunu sorarak tartışmaya açtığını, Ebû Hanife'nin de bu soruya "Kur'an mahlûktur" diyerek cevap verdiğini, ancak küfürle itham edilince tövbe edip bu görüşünden döndüğünü ifade eden bir rivayeti nakleder. Yavuz, *Halku'l-Kur'an*, DİA, XV, s. 371. Benzer bir rivayet için Aydın, *a.g.e.* s. 321'e bakınız.

71 Abdu'l-Fettah Ebû Gudde, "İmam Azam'ın konuyu en ince ayrıntısına kadar izah ederek, Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü yayanları cevaplandırıp bir müddet susturmuştur." demektedir. Ebû Gudde, *a.g.e.* s. 308.

72 Daha önce de ifade edildiği gibi bu görüşleri ortaya atan ve yayan Ca'd b. Dirhem, ilhad ve zındıklıkla suçlanarak öldürülmüştür. Emevî halifesi Hişam zamanında Irak valisi Hâlid el-Kasrî tarafından bir kurban bayramı günü idam edilmiştir. Mustafa Öz, *Ca'd b. Dirhem*, DİA, VI, TDV Yay. İstanbul 1992, s. 543.

73 Aydın, *a.g.e.* s. 327.

74 Demirci, *a.g.e.* s. 183; Yavuz, *Halku'l-Kur'an*, DİA, XV, s. 372.

75 Mihne, bazı Abbasî halifeleri döneminde halku'l-Kur'an konusunda bazı âlimlerin sorguya çekilip eziyet edilmesine ilişkin olaylara verilen addır. Hayrettin Yücesoy, "Mihne" DİA, XXX, İstanbul 2005, TDV Yay. s. 26. Watt, mihne olayına sebep olan Kur'an'ın yaratılmışlığını devletin resmî ideoloji olarak kabul etmesinin arkasında halifenin kendi kararlarının değişmez nitelik almasını istemesinin olduğunu söyler. Çünkü bu anlayış, Kur'an sonradan gelişen olaylar üzerine hükümler getirmişti ve tarihseldir tezini destekleyecekti. Böylece olaylar karşısında halifenin alacağı kararlar bağlayıcı olacaktır. Aksi durumda Kur'ânî ilkelerin değişmez ve aynen uygulanma zorunluluğu olacaktır ki, bu da âlimlerin güç kazanması ve devletin bazı konularda hatalarını kabul edip vazgeçmesi anlamına gelecekti. Watt, *a.g.e.* s. 224-5. Bu iddia makul gibi görünse de, kanaatimizce bu fikrin ardında daha çok aşırı tenzih inancın getirdiği bir "tevhid" anlayışı vardı. Eğer Watt'ın iddia ettiği gibi olsaydı, bu tutum Mütevekkil ve sonrası açısından da savunulabilirdi. Fakat daha sonra tam aksini savunan bir anlayış benimsenmiştir. Ayrıca o dönemin idarecileri Kur'an'ın tarihsel olduğu tezinden ziyade emiru'l mü'minine itaati emreden ayetleri dile getirerek yine bizzat Kur'ânâ dayanmaktaydılar. Bu konuda siyasî mülahazaların şu şekilde rol oynadığını söyleyebiliriz: Siyasî erk, bu fikri bahane ederek muhaliflerini sindirmeye çalışmıştır.

âlimler uzun süre hapishanelerde işkence görürken, Muhammed b. Nuh gibi kimi âlimler ise bu yüzden canlarından oldular. Yahya b. Maîn ve Ebû Müslim gibi bazı âlimler ise öldürülme korkusuyla takiyye yaparak Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylediler.⁷⁶ Abbasilerde hilafet makamına Mütevekkil geçinceye kadar bu "mihne" yaklaşık onaltı yıl devam etti. Mütevekkil halife olur olmaz bu konudaki tartışmaları yasakladı. Onun halife olmasından sonra ise işler tersine döndü ve "Kur'ân mahlûktur" diyenler dışlanmaya, rivayetleri makbul görülmemeye ve devlet kademelerine getirilmemeye başlandı.⁷⁷

İslam tarihinde mihne sürecinin yaşanmasına sebep olan halku'l-Kur'ân meselesinin ortaya çıkışı ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. İslam coğrafyasının fetihlerle genişleyip yabancı din ve kültürlerle karşılaşmasının ve/veya müslümanlar arasında tartışılmaya başlanan ilahî sıfatlar mevzusunun halku'l-Kur'ân meselesinin neşvü nemâ bulmasında etkili olduğu ileri sürülmüştür. Bu konudaki görüşleri üç başlık altında ifade edebiliriz:

1. Yahudi etkisi. Halku'l-Kur'ân meselesinin Yahudi kaynaklı olduğu ve ilk olarak da peygamberimize sihir yaptığı söylenen Lebid b. A'sam'ın ortaya attığı öne sürülmüştür. Ondan yeğeni Talut bu fikri alıp yaymıştır. Daha sonra ise Beyân b. Sem'ân, Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvan ve Bişr el-Merîsî bu fikrin savunucuları olmuşlardır.⁷⁸

Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat, takriben bin yıllık bir dönem içerisinde son şeklini almıştır. Oluşum sürecinde insan faktörünün de rol oynadığı Tevrat'ın vahiy ürünü oluşunu Yahudiler, mahlûk olmasıyla izah ediyorlardı.⁷⁹ Şüphesiz Kur'ân ise, 23 yıllık bir sürede fakat hiçbir insanî müdahale olmaksızın nâzil olmuştur.

2. Hıristiyan ilahiyatçıların etkisi. Bazı araştırmacılar, halku'l-Kur'ân meselesini Hıristiyan ilahiyatçılarının etkisine bağlamışlardır. Emevî sarayında kâtiplik yapan Yuhanna ed-Dîmeşki, Hz. İsa'nın ulûhiyetini kanıtlamak için, Kur'ân'da Hz. İsa'nın "kelimetullah"⁸⁰ olarak nitelendiğini ve Allah'ın kelimelerinin ise mahlûk olmadığını, bu yüzden Hz. İsa'nın da mahlûk olamayacağını dile getirmekteydi. Buna karşılık Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvan, Hz. İsa'nın yaratılmış olduğunu ifade etmek için ilahî kelimelerin, dolayısıyla Kur'ân'ın da yaratılmış olduğunu iddia ettiler.⁸¹

Bu görüş, biraz sonra dile getireceğimiz ve bu konunun mihverini teşkil ettiğini düşündüğümüz ilahî sıfatlar, özellikle de kelâm sıfatıyla yakından alakalıdır.

76 Yavuz, *Halku'l-Kur'ân*, DİA, XV, s. 372; Demirci, *a.g.e.* s. 184.

77 Geniş bilgi için bkz. Ebû Gudde, *a.g.m.*, s. 310-321.

78 Yavuz, *Halku'l-Kur'ân*, DİA, XV, s. 371; Mehmet Hayri Kırbaşaoğlu, *Allah'ın Kelâm'ı Olması Açısından Kur'ân'ın Mahiyetiyle İlgili ihtilaflar ve İbn Kudame el-Makdisî'nin Kitabı'ul-Burhan Fi Beyan-ı Hakikati'l-Kur'ânî*, A.Ü.İ.F. Dergisi, Ankara 1986, XXVIII, s. 428.

79 Faruk Beşer, *Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Anlayışı*, Usûl Dergisi, Sayı. I, 2004, s. 26; Yavuz, *Halku'l-Kur'ân*, DİA, XV, s. 371.

80 Nisa, 4/171; Âl-i İmran, 3/45.

81 Yavuz, *Halku'l-Kur'ân*, DİA, XV, s. 371; Beşer, *a.g.m.* s. 26; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 110-1.

3. İlahî sıfatlar meselesi. Üçüncü bir görüşe göre Halku'l-Kur'an meselesi, ilahî sıfatların ezeli veya hâdis olduğu tartışmalarının etkisiyle ortaya çıkmıştır. Sıfatların yaratılmış olduğunu savunanlar, Allah'ın kelâm sıfatının ve onun tecellisi olan Kur'an'ın da yaratılmış olduğunu dile getirdiler.⁸²

Kur'an'ın mahiyeti hakkında başka görüşler de ileri sürülmüştür.⁸³ Fakat zikrettiğimiz bu görüşler, konuya kaynaklık etmesi açısından daha çok dikkate değerdir. Meselenin kaynağı olarak ortaya konulan görüşlerden özellikle sonuncusu, bu görüşü sahiplenen ve savunan Mu'tezile'nin tevhid akidesiyle uyumlu olduğu için, onlar halku'l-Kur'an fikrinin önde gelen savunucuları olmuşlardır.

İslam düşünce tarihini uzunca bir dönem meşgul eden halku'l-Kur'an meselesine müslüman düşünürlerin yaklaşımlarını üç kategoride ele alabiliriz:

1- Mu'tezile'nin “Kur'an mahlûktur” yaklaşımı.

Mu'tezile'nin öncüsü kabul edilen Cehm b. Safvan ve Cehmiyye'nin⁸⁴ bir kolu olarak anılan Merisîyye'nin nispet edildiği Bişr el-Merîsî, Allah'ın zatından başka bir kadîme yol açmamak için kelâm sıfatının ve onun doğal sonucu olarak Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmişlerdir.⁸⁵ Bu tenzih anlayışını devam ettiren Mu'tezile mensupları, halku'l-Kur'an fikrinin en güçlü savunucuları olmuşlardır.

Mu'tezile Allah'ın kelâm sıfatıyla değil, harf ve sesleri yaratmakla konuştuğunu ifade etmektedir. Allah'ın kelâmı O'nun fiilidir.⁸⁶ Onlara göre Kur'an, Allah'ın levh-i mahfuz, Cebrail ve peygamberlerde yarattığı harf ve seslerden oluşan Allah'ın fiili sıfatlarının bir tecellisidir. Allah'ın kelâm sıfatının ve Kur'an'ın kadîm oluşu, taaddüd-i kudemaya sebep olacağı için inkâr edilmelidir.⁸⁷

2- Ehl-i Sünnet'in yaklaşımıdır ki, bunu da iki başlık altında ele alabiliriz:

a. Lafziyye: Kur'an'ı lafız ve mana olarak ayırıp değerlendiren bu görüşe göre Kelâmullah, “kelâm-ı nefsi” ve “kelâm-ı lafzi” olmak üzere iki kısma ayrılır. Kelâm-ı nefsi kadîmdir, çünkü o ezeli olan kelâm sıfatının tecellisidir. Aksi takdirde Kur'an, Cebrail'in veya bizim gibi bir beşer olan Peygamberin sözü konumuna indirgenmiş olurdu. Kelâm-ı lâfzi ise, ses ve harflerden oluşan telaffuzu ifade eder

82 Yavuz, *Halku'l-Kur'an*, DİA, XV, s. 371.

83 Montgomery Watt, meselenin kader akidesi ile alakalı olduğu ihtimali üzerinde durur. Bununla ilgili geniş bilgi için bk. Watt, a.g.e. s. 306-7. Yûsuf Şevki Yavuz ise, bu konuda dile getirilen bir görüş olarak Grek felsefesinin etkisinden de bahsetmiştir. Felsefeden gelen “logos” kelimesi “kelâm” olarak tercüme edilmiş ve İlahî kelâmın ezeliyeti ve buna bağlı olarak da halku'l-Kur'an meselesi tartışılmaya başlanmıştır. Yavuz, *Halku'l-Kur'an*, DİA, XV, s. 371.

84 Cehmiyye'nin, halku'l-Kur'an fikirlerinden etkilendiği düşüncesiyle Mu'tezile'ye ve bu konuyu savunan kişilere Cehmî adı verilmiştir. Bu ifadeyi özellikle mihneden en çok etkilenen Ashabul-Hadis kullanmıştır. Cehmiyye, Cehm b. Safvan'dan başka müntesibi gösterilemeyen tek bir kişilik mezhep gibidir. Aydınlı, a.g.e. s. 348. Watt ise, mezhepler tarihçilerinin kendi tasniflerini kolaylaştırmak için icat ettikleri bir mezheptir diyor. Watt, a.g.e. s. 185. Cehmiyye aynı zaman da Mürcie fırkalarından bir olarak da gösterilir. Eş'arî, a.g.e. s. 137. Aslında Cehmî nitelemesi, Cehmiyye mezhebine mensup olmaktan ziyade halku'l-Kur'an ve sıfatlar konularında “Cehm b. Safvan gibi düşünen” anlamında bir nispettir. Çünkü Mu'tezile'nin öncüsü kabul edilmesine yol açan bu düşüncelerin onunla şüyu' bulduğu kabul edilir.

85 Aydınlı, a.g.e. s. 328-9.

86 Eş'arî, a.g.e. s. 362.

87 Kırbaoğlu, a.g.m. s. 429-430.

ki bu, mahlûktur. Kısacası, Kur'an'ın Allah'ın zâtı ile kâim bulunan asıl manaları kadîm, lafızları ise mahlûktur.⁸⁸ Bu yüzden halku'l-Kur'an meselesi bazen "lafız meselesi" olarak da adlandırılmıştır.⁸⁹

Bu yaklaşım, zaman içerisinde Ehli Sünnet'in önde gelen kelâm âlimlerinden İbn Küllab el-Basrî (v.240/854) ve Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (v.330/941) tarafından sistematik bir şekilde izah edilmesine rağmen, ilk olarak onların ortaya koyduğu bir düşünce değildir.⁹⁰ Bu fikrin temellerinin İmam Azam tarafından atıldığını, onun kendi görüşleri ışığında yapacağımız değerlendirmelerde göreceğiz.

a. Savtiyye: Kur'an'ın hem lafzının hem de manasının Allah'ın zatıyla kâim olup kadîm olduğunu ileri sürenlerin görüşüdür. Bu görüşe göre Kur'an'ı lafız ve mana olarak ayırmadan Allah kelâmı olarak kabul etmek gerekir. Selefîn çoğunluğu, Ahmed b. Hanbel ile bazı Maturidî bilginler bu görüşü benimsemişlerdir.⁹¹ Özellikle Ahmed b. Hanbel, Kur'an'ın yaratılmışlığının ne Kur'an'da ne de sünnette geçtiğini ifade ederek Kur'an'ın, "Allah kelâmı" dışında bir isimle nitelenmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Kur'an'a kelamullah haricinde bir nitelemede bulunanları "zındık" ve "bidatçı" olarak nitelemiştir.⁹²

Bu görüş sahipleri "Kur'an" ve "mahlûk" kelimelerinin aynı cümle içerisinde telaffuz edilmesine şiddetle karşı çıkmışlardır. Onlara göre, lafız ve mana ayırımı yapmaksızın bir bütün olarak Kur'an ezeldir. Kelâmullah, Allah'a aittir ve kadîmdir. Kur'an'a mahlûktur demek insanı küfre götürür.⁹³

3- Vâkıfe, Vâkıfiyye: Bu konuda fikir beyan etmekten kaçınan kimselerin yaklaşımı.

Vâkıfiyye, Kur'an'ın mahlûk olup olmaması ile ilgili müspet veya menfi bir görüş ileri sürmeyip tevakkuf edenlerin, yani sükûtu tercih edenlerin durumunu ifade eden bir terimdir. Bunların herhangi bir görüş ileri sürmemeleri Kur'an hakkında bir şüpheleri olduğundan değil, kendinden önce gelenlerden bu konuda sükûtu tercih edenlere tâbi olmak istemelerindedir. İmam Câfer es-Sâdık (v.148/765), Kur'an'ın Allah kelâmı olduğunu belirtip onun mahlûk veya gayr-ı mahlûk olması ile ilgili konuşmamıştır.⁹⁴

Vâkıfiyye bu konuda görüş beyan etmemiş olmasına rağmen onlar da eleştirilerden nasiplerini almışlardır. Özellikle Ahmed b. Hanbel ve taraftarları, "Kur'an mahlûk değildir" şeklinde görüş beyan etmedikleri içi, Vâkıfe'yi Cehmiyye'ye dâhil etmiş, hatta onların Cehmiyye'den daha kötü olduklarını ifade etmişlerdir. On-

88 Demirci, *a.g.e.* s. 188-9; Yavuz, "Halku'l-Kuran", DİA, XV, s. 374.

89 Abdurrahman Güzel, Büyük Türk-İslam Bilgini Buharî Uluslararası Sempozyumu, 18-20 Haziran 1987, Erciyes üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın No. 22, *Buhârî ve Halku'l Kur'an Meselesi*, s. 259.

90 Hüseyin Aydın, *Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'de Nazar ve İstidlâl*, Nehir Yayınevi, Malatya 2003, s. 230.

91 Demirci, *a.g.e.* s. 188-9; Eş'arî, *a.g.e.* s. 238.

92 Ahmed b. Hanbel, *er-Reddu ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, Kahire 1393, s. 22-4.

93 Yavuz, "Halku'l-Kuran", DİA, XV, s. 373.

94 Kırbaçoğlu, *a.g.m.* s. 431-2; Pezdevi, *a.g.e.* s. 78-9.

lardan ilim almayı ve hadis rivayet etmeyi terk etmişlerdir.⁹⁵ Bu durumu, onların mihne döneminde yaşadıkları büyük sıkıntıların bir aksü'l-ameli olarak görmek mümkündür.

Bu görüşler haricinde Kerramiye tarafından dile getirilen bir görüş daha vardır ki, pek kabul görmemiştir. Onlar Kur'an'ı, harflerden müteşekkil ve dolayısıyla da hâdis, bununla birlikte Allah'ın zâtıyla kâim görürler. Allah'ın harflerden oluşan ve hâdis olan Kur'an vasıtasıyla konuştuğunu ve zâtının hâdislere mahal teşkil ettiğini ileri sürerler. İslam âlimlerinin çoğu tarafından isabetsiz bir görüş olarak nitelendirilmiştir.⁹⁶

2- Halku'l-Kur'an Meselesinin Sonuçları

Mihne ile sembolleşen halku'l-Kur'an tartışmaları İslam âlemine sıkıntılı bir süreç yaşatmıştır. Tartışmanın her iki tarafı hatta tevakkuf edenler bu süreçte zarar görmüşlerdir. Her şeyden önce Müslümanlar enerjilerini, vakitlerini ve en önemlisi bu mesele yüzünden birliklerini kaybedip bir kargaşa ortamına sürüklenmişlerdir.

İslam düşünce tarihinin kilometre taşı olan bazı âlimler bu meseleden dolayı uzun süre hapsedilip işkencelere maruz kalırken, bazıları canlarından olmuşlardır. Zamanla siyasî otorite ve resmî ideoloji değiştiğinde mağdurlar da değişmiştir.

İslam düşüncesinde çığır açan birçok âlim, halku'l-Kur'an meselesindeki görüşleri sebebiyle cerh edilmiştir. Bir kısmı sapmış olmakla bir kısmı da tekfirle itham edilmiştir. Bu konuda, selefleri böyle bir meseleyi tartışmadığı için tevakkuf edip görüş beyan etmeyenler de benzer ithamlara maruz kalmışlardır. Kimi insanlar bu yüzden, Buharî gibi alanında otorite olarak görülen İmamlardan ilim almayı terk etmişlerdir.⁹⁷

Özellikle mihne döneminden sonra halkın itimadını kazanmış birini karalamak isteyenler, ona "Kur'an mahlûktur" sözünü nispet ederek⁹⁸ veya sapmış bir mezhep olarak kabul edilen Cehmiyye'nin kurucusu ve bu konudaki fikirleri ile şöhret bulan Cehm b. Safvan'a nispetle "Cehmi" diyerek ona zarar vermeye çalışmışlardır.

95 Kırbaşoğlu, *a.g.m.* s. 432-3.

96 Yavuz, "Halku'l-Kur'an", *DİA*, XV, s. 373; Pezdevi, *a.g.e.* s. 78-96.

97 Buhârî kendisine sorulan "Ya Ebâ Abdullah lafz meselesinde ne diyorsun? Kur'an mahlûk mu, yoksa gayrı mahlûk mu? sorusuna, "Kur'an Allah kelâmıdır, mahlûk değildir. Kulların fiilleri ise mahlûktur, bu hususta soru sormak ise bidattir." şeklinde kapalı bir cevap vermiştir. Bu cevaptan Kelâmullah olan mana mahlûk değil, insanların seslerinden ve harflerden oluşan lafız ise mahlûktur anlamı çıkmaktadır ki bu, kendisinden sonra yapılacak olan kelâm-ı nefsi-kelâm-ı lafzî ayırımına zemin hazırlayan fikirlerden biri olmuştur. Fakat onun bu cevabı, "Kur'an" ile "yaratılmışlık" kelimesini yan yana zikretmekten dahi kaçınanlar tarafından eleştirilmiş ve ondan hadis almayı terk edenler olmuştur. Güzel, *a.g.m.* s. 261; Ebû Gudde, *a.g.m.* s. 311-2. Benzer görüşleri olan Ebû Hanîfe de aynı ithamlarla sika kabul edilmemiştir. Burada, Yaşar Nuri Öztürk'ün İmam Azam'ı savunmak için bir başka imama, İmam Buhârî'ye "Kur'an'ın mahlûk olduğuna inanan İmam Azam değil, onun en büyük düşmanlarından biri olan Buhârî'dir. Buhârî, bu fikri savunmak için "Halku Ef'ali'l-İbad" adında bir eser yazmıştır ama onun bu konuda adını anan yok. Varsa yoksa İmam Azam" diyerek (Öztürk, *a.g.e.* s. 406) tenkitte bulunması kabul edilebilir değildir. Buhârî'nin İmam Azam'a hadis konusunda eleştirilerde bulunması onu, ilmi dayanaktan yoksun bir şekilde eleştirmeyi gerektirmez. Görüldüğü gibi İmam Buhârî'de aynı eleştirilerle karşı karşıya kalmıştır.

98 Ebû Gudde, *a.g.m.* s. 311.

Mihne döneminde “Kur'ân mahlûk değildir” diyenlerin kadılık ehliyetleri iptal edilip âlimler fetva vermekten men edilirken, mihne sonrasında ise “Kur'ân mahlûktur” diyen özellikle Mu'tezile mensupları devlet görevlerinden uzaklaştırılmaya ve bu düşünceye sahip olanlara devlet kademelerinde herhangi bir görev verilmemeye başlanmıştır.

Ebû Hanîfe bu fikrin ortaya çıktığı dönemlerde yaşamış güçlü bir ilmî şahsiyettir. O da bu itham ve iddialardan nasibini almıştır. Olaylar sonraki dönemlerde yaşanmış olsa da, İmam Azam'ın muhaliflerinden kimileri mezhep taassubu ve hasetleri kimileri ise cahillikleri⁹⁹ sebebiyle ona, yukarıda zikrettiğimiz hemen her ithamı yöneltmişlerdir.

3- Halku'l-Kur'ân Görüşünün Ebû Hanîfe'ye Nispeti

Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'ân meselesindeki görüşüyle ilgili farklı rivayetler gelmiştir. Talebesi Ebû Yûsuf'tan, önceleri Kur'ân'ın mahlûk olduğuna kâil olup sonra bu görüşünden döndüğünü ifade eden bir rivayetle, Kur'ân'ın mahlûk olduğu veya tam aksine mahlûk olmadığı görüşünü benimsediğini ifade eden rivayetler nakledilmiştir.¹⁰⁰ Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul ettiğine dair farklı rivayetler, İmam Muhammed¹⁰¹ ve başkalarından da gelmiştir.¹⁰² Araştırmamızın bu bölümünde, Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ı mahlûk kabul ettiği ithamına yol açan sâikleri ortaya koymaya çalışacağız.

Ebû Hanîfe hakkında bu zannın oluşmasına yol açan nedenlerden bazılarını şöyle ifade edebiliriz:

3.1- Ebû Hanîfe'nin görüşü hakkında gelen rivayetlerin etkisi. Ebû Hanîfe'nin önceleri Kur'ân'ın mahlûk olduğuna kâil olup sonra bu görüşünden döndüğü rivayetiyle birlikte, “Kur'ân mahlûktur” veya “mahlûk değildir” dediğini ifade eden çeşitli rivayetler gelmiştir. Özellikle “mahlûktur” görüşünde olduğunu ifade eden rivayetler¹⁰³ bu zannın oluşmasının sebeplerinden biri olmuştur.

99 Hatip el-Bağdadî, *a.g.e.* s. 502.

100 Hatip el-Bağdadî, *a.g.e.* s. 518-528; Beşer, *a.g.m.* s. 29; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 207-8. Zahid el-Kevserî, Ebû Yusuf'tan İmam Azam'ın cehmî ve mürciî olduğuna dair rivayetleri ve onun söylediği iddia edilen “biz ona fıkıh öğrenmek için gidiyoruz, dinimizde ise ona tabi olmuyoruz (Hatip el-Bağdadî, *a.g.e.* s. 530)” sözünü naklederek gelen bu rivayetleri değerlendirmeye tabi tutuyor. Rivayetlerdeki zayıf ravilere işaret edip Ebû Yusuf'un bu tür saçma sözlerden berî olduğunu dile getiriyor. Muhammed Zahid el-Kevserî, *Te'nîbu'l-Hatib alâ mâ Sakahu fî Tercemeti Ebû Hanîfe min'l-Ekâzib*, Yeni Baskı 1990, s. 144.

101 Ebû Yusuf'un talebelerinin genelde Kur'ân'ın yaratılmışlığını kabul etmediğini, mahlûktur diyenlerin ise onunla tartışıp ayrıldığını görüyoruz. İmam Muhammed'in talebeleri ise, genel olarak Kur'ân mahlûktur fikrini benimsemiştir. Bu da bizi, Ebû Yusuf'un Kur'ân'ın mahlûk olmadığı fikrinde olduğu ve hocası Ebû Hanîfe'nin de böyle düşündüğüne dair kendisinden gelen rivayetin yine ondan nakledilen diğer rivayetlerden daha doğru olduğu sonucuna götürmektedir. İmam Muhammed ise tam aksini savunmaktadır. Mehmet Ümit, *Mihne Sürecinde Hanefiler*, Hitit Üni. İlahiyat Fak. Der. c. 9, Sayı. 17, s. 101-130. Ayrıca Hatip el-Bağdadî'de geçen rivayetlerde de Ebû Yusuf'un Kur'ân'ın mahlûk olmadığına, İmam Muhammed'in de mahlûk olduğuna inandığı dair rivayetler vardır. Hatip el-Bağdadî, *a.g.e.* s. 518-528.

102 Hatip el-Bağdadî, *a.g.e.* s. 518-528.

103 Tarihu Bağdad'ı tahkik eden Beşar Avvar Ma'ruf, orada geçen rivayetleri tenkite tâbi tutmuştur. Birçok rivayetin isnadının oldukça zayıf olduğunu ifade etmiştir. Hatip el-Bağdadî, *a.g.e.* s. 518-523.

3.2- Ebû Hanîfe'nin lafız mana ayrımı. Ebû Hanîfe Kur'ân hakkındaki değerlendirmesini lafız mana ayrımına dayalı olarak yapmıştır. Kur'ân'ın manasını ifade eden Kelamullah'ın gayri mahlûk, insanların telaffuzunda ortaya çıkan lafzın ise mahlûk olduğunu ifade etmiştir. Özellikle Ashabü'l-Hadis lafız ve mana ayrımı yapmadan Kur'ân'ın gayri mahlûk olduğunu kabul etmeyenlere, "Kur'ân mahlûktur" görüşünü benimsediği ve Cehmî¹⁰⁴ olduğu ithamında bulunmuşlardır. Kur'ân'ın mahiyeti hakkındaki görüşü lafız mana ayrımına dayanan Ebû Hanîfe'ye de benzer ithamlar yöneltmiştir.

3.3- Ebû Hanîfe'nin torunlarından gelen rivayetlerin etkisi. İmam Azam'ın torunu olan ve Abbasî devletinde kadılık görevinde bulunan İsmail b. Hammâd b. Ebû Hanîfe'den, atası Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ın mahlûkiyetine inandığına dair gelen rivayetin bu ithamın sebeplerinden biri olması mümkündür.¹⁰⁵ Bu iddiayı siyasî nedenlere bağlamak kanaatimizce yanlış olmaz. Onun bu sözünü, kadılığın son dönemlerindeki halifelerin resmî politikalarını kabul ve onlara bir destek olarak değerlendirebiliriz. Torunu Ömer b. Hammâd ise Ebû Hanîfe'nin İbn Ebî Leyla tarafından Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrinden tövbeye davet edildiğini söylemiştir.¹⁰⁶ Tehditle yapılan bu tövbe davetini niçin kabul ettiğini sorduğunda ise, Ebû Hanîfe'nin "takiyye yaptım" dediğini aktarmıştır. Fakat Ebû Hanîfe'nin hayatını incelediğimizde, onun en sıkıntılı anlarında dahi takiyye yapmadığını ve tavrını muhafaza ettiğini görüyoruz. Bu durum rivayetin sıhhatinde şüphe uyandırmaktadır.

3.4- Halku'l-Kur'ân fikrini savunan Mu'tezilî âlimlerin amelde Hanefî olması.

Halku'l-Kur'ân fikrinin en şiddetli savunucuları olan Mu'tezilî âlimlerin hemen hepsi amelde Hanefî fıkına tâbi olmuşlardır. Bîşr b. Gıyas el-Merîsî (v.218) ve mihnenin uygulayıcılarından olan İbn Ebî Duâd (v.240) gibi amelde Hanefî olan Mu'tezilî âlimlerden dolayı, geriye dönük bir inşa yapılarak mezhebin öncüsü Ebû Hanîfe'ye de bu damganın vurulmuş olması mümkündür.¹⁰⁷

Kur'ân'ın mahiyeti konusunda Ebû Hanîfe'ye farklı görüşlerin nispet edildiğini görüyoruz. Konuyu Ebû Hanîfe'nin ifadeleri çerçevesinde değerlendirdiğimizde, bu rivayet ve nispetlerin gerçekliğini görmüş olacağız.

4- Ebû Hanîfe'ye Göre Kur'ân'ın Yaratılmışlığı Meselesi

Halku'l-Kur'ân meselesi, ilk defa Ebû Hanîfe ve arkadaşları döneminde gün-

104 Zahid el-Kevserî, bu tür suçlamaların taassuba düşmüş gruplardan kaynaklandığını söylüyor. Onların bir gün bir şeyle başka bir zaman tam zıddı olan bir şeyle itham ettiklerini söyleyerek onları Allah'a havale ediyor. Kevserî, *a.g.e.* s. 143-4.

105 Hatip el-Bağdadî, *a.g.e.* s. 520; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 208.

106 Hatip el-Bağdadî, *a.g.e.* s. 520-1; Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbane an Usulü'd-Diyane*, Beyrut trs, s. 29.

107 Bu konuda Ebû Hanîfe ile ilgili gelen çelişkili rivayetlerin, bu konuyu savunan ve onlara muhalif olanların İmam'ı kendi fikirlerine dayanak kılmak için geçmişe yönelik gösterdikleri çabanın bir sonucu olması mümkündür. Ümit, *a.g.m.*, s. 109-110.

deme gelmiştir. Kanaatimizce Ebû Hanîfe kendisine gelen fikhî meselelerde takip ettiği usûl üzere, bu itikadî meseleyi de İmam Züfer, Ebû Yûsuf, Hasan b. Ziyad ve İmam Muhammed gibi ilim halkasında bulunan âlimlerle tartışıp bir sonuca ulaşmıştır. Ebû Yûsuf'tan gelen konunun uzun süre tartışıldığına dair rivayetler de bu süreci dile getirmektedir. Çünkü bu tartışmalar bazen günlerce sürmekte ve son sözü söyleyen İmam Azam, kendi görüşünü de yansıtan neticeyi açıklamaktaydı.

İmam Azam'ın bu konudaki fikirlerini ona nispet edilen Beş Eser'indeki görüşleri ışığında izah etmeye çalışacağız. Konuyla ilgili risalelerinde geçen ifadeleri şunlardır:

*“Kur'ân-ı Kerîm, Allah kelâmı olup, mushaflarda yazılı, kalplerde mahfuz, dil ile okunur ve Hz. Peygamber'e indirilmiştir. Bizim Kur'ân-ı Kerîm'i telaffuzumuz, yazmamız ve okumamız mahlûktur fakat Kur'ân mahlûk değildir. Allah'ın Kur'ân'da belirttiği Musa ve diğer peygamberlerden, Firavun ve İblis'ten naklen verdiği haberlerin hepsi Allah kelâmıdır, onlardan haber vermektedir. Allah'ın kelâmı mahlûk değildir, fakat Musa'nın ve diğer yaratılmışların kelâmı mahlûktur. Kur'ân ise Allah'ın kelâmı olup, kadîm ve ezelidir.”*¹⁰⁸

*“Kur'ân, Allah-u Taâla'nın mahlûk olmayan kelâmı, vahyi, tenzili, ilâhî zâtının aynı olmayan, zatından da ayrı düşünilemeyen kelâm sıfatıdır. O, mushaflarda yazılı dille okunur, kalplerde yer tutmaksızın muhafaza edilir. Mürekkep, kâğıt ve yazıların hepsi mahlûktur. Zira bunlar kulların fiilleri sonucudur. Fakat Allah'ın kelâmı mahlûk değildir. Yazılar, harfler, kelimeler, işaretler kulların anlama ihtiyacından dolayı manaya delalet eden şeylerdir. Allah'ın kelâmı zâtıyla kaim olup, manası bu delalet edici şeylerle anlaşılır. Allah'ın kelâmının mahlûk olduğunu söyleyen kimse kâfir olur. Allah-u Taâla daima kendisine ibâdet edilendir. Kelâmı ise kendisinden ayrılmaksızın okunan, yazılan ve hıfz olunandır.”*¹⁰⁹

Zikri geçen ifadelerini değerlendirdiğimizde Ebû Hanîfe hakkında şunları söyleyebiliriz: Allah'ın kelâm sıfatını ve Kelâmullah olan Kur'ân'ı mahlûk görmezken, insanların fiilleri olan telaffuz, yazma ve okumaları ise mahlûk görmektedir. O, Allah'ın kelâm sıfatına bağlı manaları işaret ederek “Kelâmullah mahlûk değildir” derken; kâğıt, mürekkep, yazı gibi insan fiillerinden oluşan Kur'ân'ı kastederek de “Kur'ân mahlûktur” demiştir. Bir başka ifadeyle o, “okunan Kur'ân” mahlûk değil fakat “Kur'ân okuma” mahlûktur görüşündedir.¹¹⁰ Bu, İbn Küllab ve Eş'arî silsilesinde sistemleştirilen ve Ehli Sünnet'in cumhurunun kabulü haline gelen kelâm-ı nefsi ve kelâm-ı lâfzî ayırımına da öncülük etmiş bir düşüncedir.¹¹¹

108 Ebû Hanîfe, *Fıkıh-ı Ekber*, s. 53.

109 Ebû Hanîfe, *el-Vasıyye*, s. 66-7.

110 Ebû Hanîfe, Arapçası iyi olduğu halde Farsça kıraat ile namaz kılan bir kişinin namazının olacağına dair fetvası vermiştir. İmam Muhammed eş-Şeybanî, *el-Câmiu's-Sağir*, Ocak Yay. Thk: Mehmet Boynukalın, İstanbul 2009, s. 67. Onun, Emevîlerin kavmiyetçiliğine karşı ve dönemin şartları içinde vermiş olduğu bu fetvasının sebeplerinden birinin de lafız mana ayırımı olabileceği akla gelmektedir. Ebû Hanîfe'nin daha sonra bu görüşünden döndüğü söylenmiştir. Ulema, Kur'ân'ın Arapça tercümesi dâhil hiçbir dildeki tercümesinin namazda okunamayacağı konusunda icma etmiştir. Beşer, *a.g.m.* s. 33.

111 Hüseyin Aydın, *a.g.e.* s. 230; Demirci, *a.g.e.* s. 188-9; Güzel, *Buhârî ve Halku'l-Kur'ân Meselesi*, s. 261-2.

Konuya bu açıdan baktığımızda, “Kur’ân” derken, hem kelâm-ı nefsi hem de kelâm-ı lâfzî; “Kelâmullah” ifadesinden ise sadece kelâm-ı nefsi kastedilmektedir. Bu yüzden olacak ki Ebû Hanîfe, “*Allah’ın kelâmının (Kelâmullah) mahlûk olduğunu söyleyen kimse kâfir olur*” demiştir. “Kur’ân” ifadesi içerisine telaffuz edilen, yazılan, mürekkep ve kâğıttan oluşan Kur’ân girer ki, bu Ebû Hanîfe’ye göre mahlûktur. Fakat “Kelâmullah” sözüyle kadim olduğunu söylediği Allah’ın kelâm sıfatı ile onun gayr-ı mahlûk manaları da kastedilmiş olur ki, bunun mahlûk olduğunu söylemek ise küfürdür. Çünkü Ebû Hanîfe bu ifadenin Allah’ın kadim oluşuna halel getirdiğini düşünür.¹¹²

Tüm bu açıklamaların yanında şunu da ifade etmek gerekir ki, Ebû Hanîfe özellikle selefleri döneminde tartışılmayan konulara fazla itibar etmemektedir. Kur’ân’ın mahlûk olup olmadığı hakkında konuşmadığını ifade eden rivayet¹¹³ de, onun bu konuda belli bir görüş ortaya koyduktan sonra fayda getirmeyeceği düşüncesiyle konuyu daha fazla irdelenmediğini göstermektedir.¹¹⁴

SONUÇ

Ebû Hanîfe İslamî ilimlerin oluşum döneminin en etkin ilmî otoritelerinden biridir. Onun İtikadî ve fikhî görüşleri Ehli Sünnet düşüncesine öncülük etmiştir.

İslam’ın temel esaslarını referans alarak, gerektiğinde ise güçlü reyî ile verdiği fetvalar, bazı muhaliflerinin Ebû Hanîfe’ye çeşitli ithamlarda bulunmasına sebep olmuştur. Ona yapılan ithamların siyasî ve dinî sâiklerden kaynaklandığını görüyoruz. İktidarlara muhalefeti, hukuk erkinin bazı kararlarını eleştirmesi, diğer müctehid âlimlerle ictihad farklılıkları, mutaassıp insanların ve haset eden bazı ilim adamlarının ona çeşitli ithamlarda bulunmasına yol açmıştır. Başlangıçta Mürciî, Cehmî ve bid’at sahibi birinin arkasında namaz kılınamayacağına dair fetva vermesine rağmen, ne yazık ki İmam Azam’ın kendisi de haksız yere bunlarla itham edilmiştir.

Benzer fikirlerinden dolayı “Ehli Sünnet Mürciesi” nitelemesi kabul edilebilir görünse de, bunun sünî bir isimlendirme olduğu düşüncesindeyiz. Bu iddia/ithamların itikadî alana ait olan ikisini incelediğimiz bu araştırmamızda gördük ki, Ebû Hanîfe’nin övülen Mürcie ile benzer olan yaklaşımları, asrına hâkim olan genel Ehli Sünnet çizgisindedir. Onun özellikle iman ve amel konusundaki ictihadları, kendisinden sonraki Ehli Sünnet mensuplarının çoğunluğu tarafından mezhep görüşü olarak benimsenmiştir.

112 Aliyyu’l-Kârî, buradaki küfür fetvasının küfrân-ı nimet manasına hamledildiğini söylemiştir. Bu yorum özellikle İmam Azam’ın tekfir konusundaki hassasiyetine binaen yapılmaktadır. Fakat bu konuda şu hususa da dikkat çekebiliriz: Ebû Hanîfe Allah’ın kadim bir sıfatının mahlûk olarak nitelenmesi dolayısıyla Allah’ın ezelliliğine halel gelmiş olacağı için bu kanaate varmış olabilir. Hassas olduğu tekfir konusunda böyle bir görüş dile getirmesinin, Allah’ın kadim oluşuna daha çok hassasiyet göstermesinden kaynaklanmış olması da mümkündür. *İmam Azam Fıkh-ı Ekber Aliyyu’l-Kârî Şerhi*, Ter: Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı Yayınları, İstanbul 2009, s. 56.

113 Hatip el-Bağdadî, a.g.e. s. 518.

114 Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 208.

Halku'l-Kur'ân meselesinin ilk olarak Ebû Hanîfe'nin çağdaşı Ca'd b. Dirhem tarafından ortaya atıldığı ve Cehm b. Safvan tarafından da yayılmaya çalışıldığını görüyoruz. Mesele, siyasî ve ilmî otoritelerin kararlı tutumu sayesinde fazla yayılma ve tartışma zemini bulamamıştır. Kanaatimizce Ebû Hanîfe, konuyu halka açık derslerinde değil de, ilim halkasındaki âlim talebeleriyle müzakere ettikten sonra, nihâî görüşünü, "Kelâmullah mahlûk değil" fakat "insan fiilleri, dolayısıyla da telaffuz edilen, yazılan ve okunan Kur'ân mahlûktur" şeklinde açıklamıştır. Konuyu daha fazla tartışmamış ve tartışılmasını da istememiştir. Ehli Sünnet'in çoğunluğunun benimsediği bu görüş, her iki tarafa da çekilebildiği için, bizlere onun "Kur'ân mahlûktur" veya "mahlûk değildir" dediğine dair farklı rivayetler gelmiştir.

Akaid ve fıkıh alanlarında müctehid kabul ettiğimiz Ebû Hanîfe'nin her iki alanda da fikirlerinin dayanak noktasının, Kur'ân, sünnet, sahabe ve ictihad olduğunu görüyoruz. Bu yüzden onu, öncüsü kabul ettiğimiz Ehli Sünnet dışında herhangi bir itikadî ekole nispet etmenin isabetli olmayacağı kanaatindeyiz.

Hicrî birinci asrın ikinci yarısından itibaren fikirleriyle yaşayan ve en büyük imam anlamında "İmam-ı Azam" sıfatını haiz Ebû Hanîfe'yi, tarihî sürecin de bu iddia ve ithamlardan aklamış olduğunu görüyoruz.